

З ІСТОРІЇ УЧАСТІ ЖІНОК В УКРАЇНСЬКОМУ ПІДПІЛЬНО-ПОВСТАНСЬКОМУ РУСІ (середина 1940-х – початок 1950-х років)

Боротьба українського визвольного підпілля після Другої світової війни наближалася до неминучого кінця. Для нас, її останніх учасників, висліджуваних спецзагонами військ КГБ та агентами державної безпеки, вже не було місця ні на землі, ні під землею. Виснажені, зі знищеним здоров'ям, ми втратили все, крім віри у справу за яку боролися. Всім іншим та справа була пропацією, але для нас такою не була. Власне, віра наша була тією магічною силою, що ореолом сяяла над нами і робила нас відмінними від усіх інших.

Марія Савчин.

Тисяча доріг. Спогади учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни

У статті з'ясовано причини, особливості, форми участі українських жінок у підпільно-повстанському русі у зазначений період. Зауважено, що із широким залученням жіноцтва до його лав останній набрав масового характеру. Охарактеризовано різноманітні функції, які виконували жінки у мережі ОУН і УПА: вони були медиками, пропагандистами, редакторами оунівських і упівських видань, авторами ідеологічних праць, книжок, збірок оповідань на повстанську тематику, зв'язковими, кур'єрами, розвідниками, інформаторами Служби безпеки ОУН, господарниками. Підкреслено, що деякі з цих функцій трималися переважно на них і були особливо небезпечними. Показано, що частина жінок займала відповідальні посади на різних ділянках визвольного руху, мала значний авторитет серед повстанців і підпільників. Нерідко жінки брали безпосередню участь у бойових діях, демонстрували незламність, героїзм, самопожертву, гинули за майбутню незалежну Україну.

Ключові слова: підпільно-повстанський рух, жінка, медична справа, пропагандистська діяльність, зв'язкова, розвідниця, кур'єрка, інформаторка.

Постановка проблеми та її актуальність. В умовах повномасштабної війни російської федерації проти України важливого значення набуває творче використання досвіду підпільно-повстанського руху, насамперед середини 40-х – 50-х років

Трофимович Лілія Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Трофимович Л.В., 2022

XX століття, для якого була характерна широка участь жінок, із залученням яких він дійсно став масовим. З цього приводу відомий вітчизняний історик Ярослав Грицак писав: «Радикальна зміна сталася на межі 1944 і 1945 року. Оскільки чоловіки були першою мішенню радянської мобілізації і радянських репресій, УПА перейшла до радикальної зміни тактики – від чоловічого до жіночого вербування. Спочатку жінки працювали на допоміжних ролях, на господарських роботах – забезпечення повстанців харчами та одягом тощо. Згодом ці ролі розширилися: жінки були зв'язковими, працювали в розвідці, їх залучали до воєнних операцій. Існували навіть підпільні загони, що склалися переважно або тільки з молодих жінок. Фемінізація повстанського руху мала свій зворотній бік: молоді жінки ставали особливою мішенню радянського терору» (*Грицак, 2013: XVII*).

Аналіз попередніх досліджень. Науковий доробок про участь жіноцтва в підпільно-повстанському русі зазначеного періоду представлений працями Ф. Антонової, І. Дерев'яного, О. Кісь, В. Ковальчука, Н. Мудрої, Л. Онишко та інших авторів.

Мета статті: охарактеризувати форми участі жінок у підпільно-повстанському русі 40-х–50-х років минулого століття.

Виклад основного матеріалу. Діючи у жіночій мережі ОУН і УПА, українки виконували різноманітні функції. «Протягом 1943 – 1944 років у загальній мережі існувала окремо жіноча сітка, ліквідована з приходом більшовиків, – зазначив Дерев'яний. – Окремі ділянки повстанської діяльності трималися передовсім на жінках – вони були чудовими кур'єрами та зв'язковими, становили більшість медичного персоналу, що опікувався пораненими, були незамінними працівниками в підпільних друкарнях, вдало виконували функції розвідниць та інформаторів Служби Безпеки ОУН» (*Дерев'яний, 2007: 208*).

Вони зрідка отримували завдання, що безпосередньо стосувалися бойових дій. Участь жінок була більш ефективною на інших, але не менш небезпечних і необхідних ділянках. Як зауважила О. Кісь, форми залучення останніх до підпільно-повстанського руху слід класифікувати наступним чином:

- повноцінна всебічна участь через членство в Організації Українських Націоналістів, що зобов'язувало виконання адекватних досвідових функцій і повноважень в останній (створення первинних осередків жіночої мережі, координація роботи її підрозділів у

підрайоновому, районовому, станичному масштабах, забезпечення реалізації завдань керівництва. Оунівку могли залучити до будь-якої роботи на користь визвольної боротьби. Згідно розпорядженням, вона у будь-який момент могла бути переведена на нелегальний стан, перекинута на інші терени чи навіть за кордон тощо;

- певна активна участь в окремих діях підпільно-повстанського руху без формального членства – розвідниці, зв'язкові, провідниці, постачальниці харчів; до цього нерідко залучали навіть дітей і підлітків віком 10 – 15 років; залучені діяли за місцем свого проживання та в околицях, а на випадок загрози викриття й арешту, як правило, переховувалися на власний розсуд;

- періодична підтримка повстанців і логістика – виконання «тилових» функцій для бійців УПА та забезпечення їхніх повсякденних потреб життєдіяльності, зокрема, постачання харчів, медикаментів, одягу, прання і ремонт останнього, надання свого житла для відпочинку, гігієни та лікування хворих і поранених повстанців, зберігання пропагандистських матеріалів, зброї, стратегічних запасів, створення міні-криївок у власних господарствах (*Кісь, 2016: 63–64*).

Стосовно конкретних форм участі жінок у визвольному русі, то потрібно в першу чергу виокремити медичну службу. Специфіка діяльності повстанської армії в запіллі ворога, використання партизанської тактики стояли на перешкоді формування останньої за зразком регулярних армій. При її створенні важливо було зміцнити централізовану систему контролю і разом із тим надати максимум самостійності низовим ланкам (*Дмитрук, 2007: 707*).

Після уніфікації упівської структури весною 1943 р. виник Український Червоний Хрест як складова частина УПА. Як підмітив І. Дерев'яний, завданням УЧХ було «забезпечувати догляд за хворими та пораненими вояками УПА, залучати кваліфікованих лікарів, налагоджувати постачання та виробництво ліків, обладнувати підпільні шпиталі, проводити вишколи для медиків-новачків і вояків УПА, готувати методичні посібники з медицини» (*Дерев'яний, 2007: 106*).

На чолі крайових (регіональних) референтур УЧХ стояли: західної – Катерина Зарицька («Монета»); південно-західної – «Зіна»; північно-західної – Олена Мостович («Верба») (*Антонова, 2007: 141; Онишко, 2004: 32*). Чи не найважливішим

завданням Українського Червоного Хреста, на думку Л. Онишко, було облаштування санітарних пунктів у селах, віддалених від магістральних шляхів, поліцейних і військових об'єктів, переважно у лісах. Аби не бути виявленими, шпиталі періодично змінювали своє місцезнаходження. У кожному районі намагалися створювати їх 2-3, обслуговував які спеціально підібраний персонал. У шпиталі була переважно фахова санітарка, якій допомагали дві місцеві жительки (*Онишко, 2004: 33*).

До речі, аби комуністичні спецслужби не виявили шпиталь, особам, які поступали та виписувалися, зав'язували очі. Це була певна страховка: якщо хтось із них буде заарештований, то не зможе вказати місцезнаходження шпиталю. Якщо останній виявляли, то медичні працівниці зі зброєю в руках захищали пацієнтів, наприклад, 23 січня 1947 р. на горі Хрещатій 3 санітарки, 3 лікарі та 6 поранених упівців оборонялись протягом доби. 11 із них останніми кулями застрілили себе, а 12-й знищив усі документи та підірвав шпиталь-криївку гранатою (*Дерева'ний, 2007: 109–110*).

Функції медико-санітарного відділу полягали у створенні шпиталів, санітарних бункерів. Заготівля та виготовлення ліків лягали на плечі фармацевтичного відділу. Родинами учасників підпільно-повстанського опікувався відділ суспільної допомоги. Стосовно санітарної опіки, референтура УЧХ у 1943 р. підготувала «Правильник Українського Червоного Хреста». У ньому були сформульовані завдання, форми, методи роботи медичних працівників. Детально охарактеризовані методика санітарної опіки над бійцями, запіллям, санітарно-освітня робота, розписані норми харчування поранених і хворих, порядок надання першої допомоги, навіть вміст санітарної сумки медика. Восени 1943 р. побачила світ інструкція у справі організації санітарних служб УПА та запілля, що стала важливим документом для закладення основ медико-санітарної служби на контрольованих повстанцями теренах (*Лімонис УПА, 1993: 53–55*).

На плечі жінок, які складали більшість персоналу упівської медичної служби, лягали труднощі війни нарівні з бійцями. Адже у військовому шпиталі відновлювали сили УПА, а в польових умовах і в суворій секретності це було надзвичайно важкою справою. Вони перебирали на себе обов'язки лікарів-хірургів, фармацевтів, зважувались робити без наркозу складні операції,

готувати ліки, заготовляти харчі тощо (Антонова, 2007: 140). «У той час доволі тяжко було з ліками, – згадувала Ярослава Романіна-Левкович, – і я нав'язувала зв'язок у Жовківщині у селі Глинське зі станичною Марійкою, на псевдо «Валя». Вона мала сестру у Львівському медінституті на фармації. Ця студентка діставала потрібні нам ліки, а «Валя» доставляла їх. Я кілька разів отримувала від неї бандажі і ліки» (Цит. за: *Дерево'яний, 2007: 106*).

У Рівному організували «школу фельдшерів», яка проіснувала близько півтора року. Пристосовуючись до воєнних умов, розробили таку програму навчання й виховання її учениць, аби з неї вийшли медичні сестри з універсальними знаннями та навичками, які б могли самі собі зарадити та часто заступити і лікаря, і акушерку, і гігієністку, а при потребі поновити лави УПА. Безумовно, що такі особи мали бути водночас свідомими українками, прихильницями національно-визвольного руху. Тому у згаданій програмі українознавчі предмети перебували в центрі уваги, а з медичних дисциплін пріоритетне місце займали ті, що стосувалися недуг, дитячої смертності, надання першої медичної допомоги, включно з акушерською. Після завершення навчання зі школи мала вийти кваліфікована «сестра, акушерка й гігієністка» (Онишко, 2007: 129-130).

Стосовно «кадрових» питань, тутешні працівники УЧХ вищої ланки на Волині та Поліссі призначали керівниць низовими осередками, перевіряли діяльність останніх, інформували про розпорядження, що поступали «згори», займалися пошуком кандидаток на вишколи й курси, влаштовували зібрання. Зазвичай, в останніх брало участь від 5 до 14 осіб. Провідниця роз'яснювала специфіку діяльності, зміст «Декалогу українського націоналіста», коментувала пропагандистські видання, розповідала про чисельність та етнічний склад населення України, з'ясовувала походження національної символіки тощо. Подекуди жінок, які входили до УЧХ, використовували як зв'язкових. Зрозуміло, в деяких його референток з огляду на напружену працю, в умовах перманентної загрози бути викритими, здавали нерви. Наприклад, як впливало з одного із повстанських звітів за листопад 1943 р., «коли німці робили акцію, усі референтки УЧХ розбіглися» (Цит. за: *Ковальчук, 2006: 234*).

Розпорядження організаційного референта крайового проводу зобов'язувало до початку 1944 р. у кожному повіті підготувати не

менше ста санітарок. Справжню кількість медичного персоналу і, відповідно, дотримання цього розпорядження нині важко з'ясувати. Згідно зі спогадами В. Ніковського про шпиталі і курси санітарок у Степанському районі, тоді, коли він виконував обов'язки інструктора у підстаршинській школі УПА «Дружинники», «загальний нагляд над шпиталем мав уже старший лікар-хірург «Еней»..., що був начальним лікарем УПА. Безпосереднім керівником шпиталю й курсу медсестер була подруга «Уляна» з УЧХ... Мені здається, це були вищі центральні курси для цілої Волині, бо на них навчалися лише освічені дівчата з Північно-Західної та Південної воєнних округ УПА, й курси тривали 6 місяців. Курсанток було більше 100» (*Дмитрук, 2007: 709*).

Своєю чергою, Марія Савчин («Марічка») згадувала: «На початку квітня 1943 року я переїхала в штаб на вишкіл. Слухачами вишколу були дівчата і хлопці. Тут кожен обрав собі псевдо. Медицину нам викладали: лікар Борщ з м. Крем'янця («Кучерявий») та лікар-єврей з дружиною. Історію України та ідеологію викладав Загоруйко Гордій («Гармаш»)... В УПА була сувора конспірація і сувора дисципліна. Нам було наказано нічим і ніким не цікавитися, а лише засвоювати той матеріал, який нам читають. Спочатку нам читали «Історію України», ідеологію, фармакологію, латину, тощо. Але час підганяв і багато предметів скоротили, залишивши анатомію, і викладання таких тем, як: перев'язки, накладання шин, уколи та інфекційні хвороби» (*Савчин, 1995: 108–109*). До речі, у 1945 р. Марія Савчин, тогочасна надрайонна Українського Червоного Хреста Перемищини, одружилась із Василем Галасою («Орланом»). «Упродовж майже десяти років, – писав останній у своїх спогадах «Наше життя і боротьба», – Марічка була моїм помічником у важкій підпільній праці: допомагала в редакторській роботі, передруковувала на машинці тисячі сторінок підпільних матеріалів та літератури, їздила налагоджувати зв'язки, проводила вишкільну роботу з підпільниками, серед яких ми перебували» (*Галаса, 2005: 77*).

Яскраву сторінку вписало жіноцтво в тогочасну історію пропагандистської діяльності. На цю ділянку роботи інструкції підпільно-повстанського керівництва рекомендували ставити найбільш здібних і досвідчених осіб. Зокрема, випускниця філологічного факультету Львівського університету Богдана Світлик («Дмитренко», «Доля») входила до складу Головного

осередку пропаганди. Вона була редактором інформаційної рубрики журналів «Ідея і чин», «Самостійність», «Осередок пропаганди і інформації Організації Українських Націоналістів на Українських землях», «Бюро інформації Головної Визвольної Ради (УГВР)». Як підпільна письменниця написала чимало оповідань і новел на повстанську тематику, зокрема збірку оповідань «На смерть, не на життя» (1945 р.), брошуру «Учителька» (1948 р.). Її життя обірвалося 29 грудня 1949 р. у с. Либохора Сколівського району Львівської області: застрелилась в оточеній енкаведистами кріївці (*Дем'ян, 2000: 92–95; Грицьків, 2007: 221; Онишко, 2004: 33–34; Стасюк, 2006: 80–81*).

Значний авторитет серед повстанців мала Людмила Фоя («Оксана», «Апрельская»), уродженка Київщини, членкиня ОУН з 1941 р., з 1945 р. – у підпіллі на Волині, санітарка і секретарка крайового провідника ПЗУЗ «Вівчара», дружина провідника північної Рівненської округи «Ата», письменниця, авторка збірки оповідань, редактор журналу «Юні друзі» і співредактор журналу для юнацтва «Молодий революціонер» (*Дерев'яний, 2007: 209; Онишко, 2004: 34*). Між іншим, вона відіграла важливу роль у викритті створеного радянськими спецслужбами у 1944 р. псевдопроводу ОУН. «Допомогла нашій Службі безпеки ліквідувати цей провід Людмила Фоя («Оксана»)». Заарештована в 1944 р. у Києві органами НКВД, погодилась на співпрацю з ними. Приїхавши на Волинь як зв'язкова від провокаційного київського ОУН зв'язалась з організацією, чесно розповіла про ворожі плани і включилась в акцію ліквідації провокаторів. Героїчно загинула восени 1950 р. у бою з енкаведистами» (*Кук, 2005: 7*).

Любов Гайовська («Рута», «О. Ілинська») очолювала з 1948 р. референтуру пропаганди Львівського крайового проводу, а у 1951 р. – Бюро інформації УГВР, а з наступного року була головним редактором журналу «Літопис УПА». Автор збірки оповідань «Посів» (1952 р.), «Шофер» (1952 р.). Також була вбита в бою у 1954 р. (*Дерев'яний, 2007: 208–209; Стасюк, 2006: 80*).

Як уже вказувалось, уже на початку 40-х років існувала жіноча мережа з метою пропаганди і донесення правдивої інформації про становище на українських теренах. На своїх зібраннях її представниці обговорювали тогочасні події та визначали своє ставлення до них; аналізували різні виклики українського суспільно-політичного життя (*Онишко, 2005: 30*).

«Під носом у міліції діяла наша жіноча сітка, – згадувала одна із них, – Це було досить небезпечно. Ми відбували сходини, санітарний вишкіл: Треба було проводити розвідку, слідкувати за діями міліції і війська, передбачити чи не готують облави, засідки. Зв'язок підтримували через пошту (штафети). Роботи нам вистарчало. Треба було теж організувати збір харчів. З вовни, яку самі пряли, в'язали рукавиці і шалики для бійців УПА, займалися постачанням ліків і медикаментів» (*Паньків, 2001: 13*).

Пропагандистська робота здійснювалася також шляхом поширення оунівських і упівських видань. Видавнича справа у підпіллі вимагала чималих зусиль; нерідко повстанці друкували на шкільних зошитах. Також вони вчиняли напади на паперові фабрики (*Кісь, 2009: 109–110*). На рівні з чоловіками жінки стійко долали усі складнощі, з якими зустрічались у земляних друкарнях-криївках. Головний провід бандерівської ОУН доручив займатися пропагандистською роботою Катерині Зарицькій, доньці знаного українського математика, професора Львівського університету Мирона Зарицького, активній членкині ОУН, яка у міжвоєнний період понад п'ять років відсиділа у польській в'язниці, у 1940–1941 рр. – у радянській, а в 1943 р. була організатором УЧХ (*Онишко, 2007: 35–36*). Перед нею було поставлене завдання роз'яснювати основні засади та пріоритети ОУН, викривати визначальну мету більшовицького режиму, що всіяко намагався русифікувати УРСР та викорчувати з корінням національні традиції українського народу, перетворити її у цілковито залежну від імперського центру. Вона була також автором (під псевдонімом У. Кужіль) пропагандистських брошур, які поширювалися серед населення. Серед її пропагандистського доробку виділяються статті «Про бойкот виборів до ВР СРСР» (1946 р.), «Більшовики і національне питання», «Шляхи російського імперіалізму» (1946 р.) (дві останні побачили світ як окремі брошури), в яких вона ототожнювала більшовицький режим із російським царизмом, викривала його антидемократизм, вказувала на облудність ідей про розв'язання національного питання в СРСР, а міжнародну політику останнього трактувала однозначно як імперіалістичну та загарбницьку. Ґрунтовний аналіз ідеологічних підвалин більшовизму зроблений нею у статті «Науковість діалектичного матеріалізму» (1946 р.). «Цілий діалектичний та історичний матеріалізм, – робить висновок К. Зарицька

(«У. Кужіль»), – це абстрактно побудовані системи, до яких насилу вишукувати підтвердження у природі і суспільстві. Всі сумні, прямо трагічні наслідки такого шукання підтвердження у суспільно-політичному житті маємо змогу оглядати в цілій ширині в Советському Союзі» (*Кужіль, 1996: 474*).

На думку О. Стасюк, ця праця є серйозним історико-філософським дослідженням. «Виявляючи небуденну обізнаність у питаннях історії, філософії, фізики, авторка доводить неспроможність діалектичного матеріалізму як методу, що послуговується антинауковими поняттями і доказами» (*Стасюк, 2006: 126–127*).

Зауважимо, що пропагандистська робота становила надзвичайну небезпеку для жінок, особливо після повернення радянського режиму, оскільки її здійснення реально загрожувало життю не лише останніх, але й їхнім родинам.

Важливою функцією підпільниць було залучення їх до референтури зв'язку. В окупаційний період пріоритетними стали збирання та поширення потрібної інформації та літератури. У коло їхніх обов'язків входили здійснення функцій кур'єрів, доставка різноманітних фальшивих довідок, посвідок, інших документів, а також медикаментів, канцелярських товарів, радіоприймачів, зброї тощо. Рядову зв'язкову наділяли мінімумом інформації, а саме: коли і кому передати потрібну штафету, грипс чи іншу закодовану пошту. «Мені також призначено бути зв'язковою до Крайового Проводу. Це була відповідальна і ризикована робота, але я була горда, що до мене мають довір'я, – згадувала Володимира Лучків. – ... Організація мала всюди свої сітки. Зв'язкові приходили з різних сторін України, а навіть з інших країн, я мала їх зустріти, забрати пошту, чи спрямувати, куди потрібно. Були також зв'язкові хати, їх перевірялося, бо в разі розконспірації хати були умовлені знаки, що є небезпека... Люди, які дозволяли дати свою квартиру чи зв'язок на потреби ОУН, ризикували своїм життям. Це були справжні патріоти» (*Лучків, 2013: 259–260*).

Вимоги до зв'язкових ставилися надто суворі, оскільки вони мали бути ідейними і твердими, аби після арешту вистояти та не зрадити. Крім того, в інструкції «Надрайонним керівникам до виконання» зазначалося, що зв'язкові повинні добре знати місцевість. Катерина Зарицька («Монета») була саме такою.

Починаючи з березня 1945 р. разом з Галиною Дидик («Анна»), вони перебували в особистому розпорядженні головнокомандувача УПА Романа Шухевича як його зв'язкові. Вони пройшли інструктаж стосовно подальшої роботи, який провів особисто очільник УПА. Він потребував надійних людей із спеціальною підготовкою для виконання його особистих доручень і важливих організаційних завдань. Зокрема, вони займалися пошуком квартир, потрібних для проживання і зустрічей повстанців, забезпеченням останніх продуктами, налагодженням та підтримкою контактів з іншими керівними оунівськими діячами тощо (*Антонова, 2007: 245–246*). Між іншим, після арешту К. Зарицької її замінила Одарка Гусяк. У червні 1949 р. за дорученням Р. Шухевича вона побувала в Москві з метою з'ясувати, де знаходиться американське посольство та відшукати надійні місця для зустрічей з представниками останнього аби інформувати Захід про становище в УРСР (*Ведєнєєв, Шевченко, 2001: 203; Онишко, 2007: 37*).

Пригадуючи про діяльність жінок-зв'язкових, у 1946 р. В. Галаса, який тоді діяв на Закарпатті, писав: «На своєму відтинку роботи я підключив «Зою», що працювала в Варшаві, та «Малушу», яка діяла спочатку в Лодзі, а пізніше у Щеціні. «Зоя» встановила контакт із посольством США та англійським журналістом Дерекком Сельбе. Документальні свідчення про наші бойові та політичні дії, про большевицький терор передавались українською мовою без перекладу. Підпільну літературу, офіційні документи ООН, УПА, УГВР передавали польською, англійською, французькою мовами. На основі наших матеріалів Дерек Сельбе надрукував в англійській газеті «Сандей Таймс» статтю про боротьбу українського визвольного руху...» (*Галаса, 2005: 78*).

Вагому роль відігравали жінки і в системі Служби безпеки ОУН. Ця надто відповідальна ланка підпілля тривалий час була недоступною для жінок. Однак з огляду на те, що останні були під меншою підозрою в органів держбезпеки, ніж чоловіки, а до того ж багато з останніх потрапили під примусову мобілізацію до лав Червоної армії, з 1944 р. жінок почали активно залучати до роботи в українській спецслужбі, в тому числі призначати на посади керівників розвідки СБ районного проводу. Так, Неліса Пасічник («Аза») із с. Городище Луцького району була в підпорядкуванні референта Служби безпеки П. Жарецького («Ягоди») (*Антонюк, 2013: 56*). Аналогічних прикладів зустрічаємо чимало.

Слід зазначити, що внесок жінок у розвідувальну діяльність був подекуди вагомішим, ніж чоловіків. Водночас, хоча їхня роль у підпільно-повстанській розвідці посилилася, проте до них, переважно бездоказово, ставились як до ненадійного елемента (Антонюк, 2013: 56–57; Бурдс, 2006: 135–140).

Низка жінок обіймали відповідальні посади. Так, Дарія Ребет входила до складу Проводу ОУН і УГВР. Калину Лукань («Галина») призначили очільницею Косівського надрайонного проводу ОУН. Після загибелі у 1947 р. надрайонного провідника «Верховини» «Роберта» і референта пропаганди полтавчанки «Степової», які, за словами В. Галаси, «були талановитими керівниками підпілля, ... єдиним керівником надрайону залишилась «Христя» (Галаса, 2005: 95).

Як впливає зі спогадів курінного УПА Максима Скорупського проти військ МДБ у післявоєнний період на Волині безстрашно і героїчно діяла Ольга Горошко із Кременця, яка після загибелі її чоловіка – командира упівського загону очолила останній. «Оля намагалась у кожній бойовій стрічі з ворогом вдержати ініціативу у своїх руках не чекаючи на наступ, а накидаючи його ворогові. Для цього вона вела бої шляхом засідок і то у таких місцях і так вибраною порою, коли її ніхто там не сподівався... На кожній дорозі тих часів вешталися озброєні представники влади, одні шукаючи за селянами, призначеними до вивозу на схід, другі за «бандами УПА». Всі намагались спустати нашу кров і на них як раз група Олі звертала дула своєї зброї» (Туди де бій, 1992: 293).

Нерідко жінки в упівських загонах поєднували декілька обов'язків одночасно: і зв'язковими, і санітарками, і розвідницями, а також були учасниками боїв. «Роботи вистачало, – згадувала одна із них, – у мої обов'язки входило звітувати про щоденні події на цьому терені, а також дбати про те, щоб жіноча сітка забезпечувала харчуванням сотню «Олега», яка стояла у Кобильницьких лісах. До того ж, треба було тримати зв'язок через кордон з жіночими і чоловічими сітками УПА. Щотижня зібрану інформацію відсилалось за кордон, а про важливіші події звітувалося відразу в районний осередок» (Паньків, 2001: 123).

Учасницям підпільно-повстанського руху було складно і тому, що співробітники радянських репресивних органів керувалися спеціальною інструкцією щодо розпізнавання «бандерівок»: в останніх спідниці коротші, ніж у селянок, інші зачіски, більш

охайніший вигляд. З огляду на це, упівки вдягалися відштотуюче, неохайно, вимазували сажею обличчя та руки (*Льків, 2005: 248; Антонова, 2007: 247*). На думку Т. Антонової, перелічені вище й інші функції жіноцтва «були одними з головних і найбільш цінованих. Їх чолові порівнювали з «кровоносною системою», «повітрям», а саме жіноче товариство давало чоловікам психологічний відпочинок і усвідомлення того, що мирні часи мають повернутися» (*Антонова, 2007: 141*).

Важливо підкреслити, що масова участь жінок у підпільно-повстанському русі дала їм змогу переглянути усталені уявлення про нормативну жіночність, зрушити деякі з її фундаментальних засад, подекуди вийти за межі традиційних гендерних способів життя. Попри те, що ідеологічно Організація Українських Націоналістів позитивно ставилася до традиційного розподілу ролей між чоловіком і жінкою, масове поповнення жінками повстанських лав практично знівелювало такий патріархальний уклад. Для багатьох із них гасло «Нація понад усе!» стало головним життєвим кредо, що цілковито змінило їхній світогляд і систему цінностей, поставивши на другий план навіть сім'ю та материнство. Здобувши переважно якісно нові знання, освіту і цінний досвід політичної діяльності, вони відчували себе громадянками, чий внесок у загальнонаціональну справу виходив за межі традиційних жіночих ролей. У горнилі воєнного лихоліття жінки пройшли серйозні випробування на мужність, стійкість, самопожертву.

Інститут сім'ї для повстанців був знівельований, оскільки вона ставала вразливим місцем, кохання і діти – це рідкісне щастя, яке вдавалося зберегти і пронести через війну. Завершальною ланкою у житті учасниці націоналістичного підпілля ставала або смерть, або арешт і висилка до ГУЛАГу. Обережність, конспіративність, всюдисущий контроль, небезпека позбавляли підпільників і повстанців приватності, змушували до цілковитого підпорядкування особистих інтересів і бажань цілям спільноти. На перший план висувались цінності визвольного руху, а не влаштування особистого життя. Не захочувалися, також, шлюбно-сімейні стосунки, доказом чого була показова процедура отримання згоди на одруження від керівника, а також детальна перевірка молодої пари на надійність (*Антонюк, 2007: 96*).

В умовах визвольної боротьби перед жінкою як матір'ю поставала вельми складна дилема: материнство чи підпілля.

Як впливає зі спогадів колишніх учасниць останнього, зростання їхньої національної свідомості у тогочасних умовах сприяло істотним змінам в ієрархії цінностей: часто вони свідомо приносили в жертву свої материнські почуття та обов'язки в ім'я національної ідеї. Аби не стояти перед таким вибором, подекуди дівчата свідомо відмовлялися тоді від романтичних стосунків і відкладали свої сімейні плани на пізніший, більш сприятливий для створення родини період. Так, одна з них, Богдана Пилипчук, трактувала свою самотність наступним чином: «Один мені говорив, каже чого я заміж не виходжу, то я сказала: «Буде Україна [вільна] – вийду заміж!». Ще жорсткішу позицію в цьому питанні займала Ярослава Саламаха: «Дівчина, яка була в УПА, повинна була мати свою сильну позицію, і всякі любовні справи не повинні бути на першому місці. Як ти вже рішаєшся йти і боротися, то має бути дисципліна, військова дисципліна, і люди, які не можуть її дотримуватися – не можуть бути в підпільній праці. То не є місце на супружжя, то не є місце на всякі любовні справи...». Вона згадувала, що при розмовах із молодими підпільницями, які були в її підпорядкуванні, завжди робила акцент на першорядності боротьби і важливості вгамовувати свої романтичні почуття, а тому серед них випадків одруження і народження дітей не було. На те саме націлювали дівчат і інші командири (*Кісь, 2016: 72*).

Повстанці, які все-таки одружувались, часто виводили своїх дружин із підпілля, аби «легалізувати» їх на інших теренах або навіть за кордоном. Але були й серед останніх ті, які постійно перебували зі своїми чоловіками у криївках і військових підрозділах тощо (*Гінда, 2015: 335–341*).

Тема материнства займає у спогадах учасниць підпільно-повстанського руху відчутне місце. Вони описують колосальні труднощі, яких довелося долати їм та їхнім посестрам по зброї у період вагітності та під час та після пологів. І справді, ефективно поєднувати ролі матері і підпільниці було нереально: вагітність і немовля диктували потребу особливих побутових умов, істотно обмежували мобільність матері, вилучали останню з повноцінної участі у повстанських діях, посилювали ризик викриття підпільної мережі та арештів (*Савчин, 1995: 197*).

«Моральність» (у значенні відсутності до- і позашлюбних статевих контактів із чоловіками) була обов'язковою умовою до учасниць підпільно-повстанського руху. Вона служила додатковим

аргументом у пропозиціях про відзначення останніх. Недотримання її могло стати підставою для виключення з рядів ОУН (*Стародубець, 2008: 274*). Отже, за самовіддану, жертвовну діяльність підпільниця сплачувала дорогу ціну.

Завершальним акордом діяльності повстанки чи підпільниці переважно були смерть чи відбування тривалого терміну у в'язницях і таборах СРСР. Зі спогадів дізнаємося про ті жахи і тортури, які вони пережили на енкаведистських допитах і в сибірських таборах. Так, Параска Палагіцька згадувала: «Перші слова слідчого: «Ти будеш говорити, куди «естафети» носила, хто з тобою зв'язаний?». І не чекаючи на відповідь, копає чоботами в живіт, а потім волочить за коси в підвал. Вранці мене відправили в Гвіздецьку тюрму. А там допит за допитом, тортури за тортурами і били нагайкою по чому бачили, і голки під нігті пхали, і пальці дверима притискали, і за руки підвішували вверх, здавалося, що не під силу витримати тих мук, тих катувань. Не раз втрачала свідомість та кати відливали водою, а тоді продовжували тортури...» (*УПА: спогади і документи, 2016: 67*). Камера, в якій перебували ув'язнені, була жакливою, непридатною до життя. «Невеличка кімната, розрахована на два ліжка з вузесеньким проходом, – згадувала одна з них. – ...В обличчя вдарив струмінь людського поту, сморід «параші» та якоїсь гнилизни. На стелі – круглі сутки блимає лампочка. По брудних стінах навіть у білий день взад-вперед бігають чорні, круглі жучки. Виявилося, що то блощиці. Всю ніч ласували мою кров'ю, наче спеціально цю навалу блощиць хтось викохав, щоб знущалося над нещасними людьми...» (*УПА: спогади і документи, 2016: 107*).

Висновки. Отже, участь жінок у підпільно-повстанському русі мала різноманітні прояви. Праця останніх забезпечувала українським повстанцям безпечний тил, медичний догляд і необхідну допомогу для їхніх родин. З огляду на потреби повстанців, зросла кількість жінок і в пропагандистській, зв'язковій, розвідувальній референтурах, у Службі безпеки. Стоячи пліч-о-пліч з повстанцями-чоловіками вони виборювали незалежність України. Через це нерідко завершальним періодом їхньої діяльності були смерть або тривале перебування у радянських в'язницях і таборах.

Використані посилання

- Антонова Т. (2007). Жінка та її «мирні», «напівмирні» й «воєнні» ролі в боротьбі ОУН і УПА. Український визвольний рух. Львів, Вип. № 9, С. 138–146.
- Антонова Т. (2007). Жінки в житті Романа Шухевича, Головного командира Української Повстанської Армії. Український визвольний рух. Львів, Вип. № 10, С. 244–256.
- Антонюк Я. М. (2007). Діяльність служби безпеки ОУН. Історико-краєзнавче видання. Луцьк: Волинська книга, 176 с.
- Антонюк Я. (2013). СБ ОУН(Б) НА ВОЛИНІ та Західному Поліссі (1946–1951 рр.). Луцьк: Надтир'я: Ключі, 228 с.
- Бурдс Дж. (2006). Советская агентура: Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944–1948). Москва; Нью-Йорк: «Современная история», 296 с.
- Веденєв Д., Шевченко С. (2001). Українські Соловки. Київ: Ексоб, 206 с.
- Галаса В. (2005). Наше життя і боротьба. Спогади. Львів: Вид-во «Мс», 272 с.
- Гінда В., Файзулін Я. (2015). Жінкам на день виділяли склянку води. Україна у вогні минулого століття. Постаті, факти, версії. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, С. 335–341.
- Грицак Я. (2013). Передмова. Незвичайні долі звичайних жінок: усна історія ХХ століття. Львів: Вид. Львівської політехніки, С. 9–28.
- Грицьків Р. (2007). Видавнича діяльність підпілля. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. Львів: Центр досліджень визвольного руху, С. 212–227.
- Дем'ян Г. (2000). Бандерівці. Київ: Українська Видавнича спілка, Кн. 1, 128 с.
- Дерев'яний І. (2007). Жінки у визвольній боротьбі. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. Львів: Центр досліджень визвольного руху, С.204–211.
- Дерев'яний І. (2007). Український Червоний Хрест. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. Львів: Центр досліджень визвольного руху, С.104–111.
- Дмитрук В. Г. (2007). Вони боролися за волю України. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 1072 с.
- Ільків О. (2005). Провідник Роман Шухевич і жінки. Роман Шухевич на тлі доби Воюючої України. Упоряд. Штокало В. Тернопіль: Ідея і Чин України, С. 247–251.
- Кісь О. (2009). Жіночий досвід участі у національно-визвольних змаганнях 1940–50-х років на західноукраїнських землях. Схід-Захід: Історико-рологічний збірник. Харків, Вип. 13–14, С. 101–125.
- Кісь О. (2016). Національно-визвольні змагання як випробування меж традиційної жіночності: жіночий досвід у національному підпіллі 1940–50-х рр. Етнічна історія народів Європи. Вип. №48, С. 61–78.
- Ковальчук В. М. (2006). Діяльність ОУН(Б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). Літопис УПА. Бібліотека. Т. 7, Торонто; Львів: Літопис УПА, 497 с.
- Кужіль У. (1996). Науковість діалектичного матеріалізму. Літопис УПА. Торонто; Львів: Літопис УПА, Т. 24, С. 464–474.
- Кук В. (2005). Передмова. Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. Львів: Вид-во «Мс», С. 5–10.
- Літопис УПА (1993). Торонто; Львів: Літопис УПА, Т. 23, Кн. 1, 477 с.
- Лучків. В. (2013). Інтерв'ю. Незвичайні долі звичайних жінок: усна історія ХХ століття. Львів: Вид-во Львівської політехніки, С. 246–283.

Онишко Л. (2007). «Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати...»: Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі. Львів; Торонто: Літопис УПА, Серія «Бібліотека», Том 8, 912 с.

Онишко Л. (2005). Катерина Зарицька. Молодіжний Націоналістичний Конгрес. Гендерна агенція консультації та інформації. Лінія найбільшого опору. Суми, С. 28–35.

Онишко Л. (2004). Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ століття. Український визвольний рух. Львів, Вип. №3, С. 30–38.

Паньків М. (2001). Віра, Надія, Любов: Спогади жінок. Варшава: Український архів, Т. 1, 426 с.

Савчин М. (1995). Тисяча доріг (Спогади). Літопис УПА. Бібліотека. Т. 28, Торонто; Львів: Літопис УПА, 591 с.

Стародубець Г. (2008). Генеза українського повстанського запілля. Тернопіль: Вид. «Підручники і посібники», 464 с.

Стасюк О. (2006). Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 384 с.

Туди де бій за волю (спогади Курінного УПА Максима Скорупського – Макса) (1992). К.: Вид. ім. Олени Теліги, 351 с.

УПА: спогади, документи (2016). Київ: ПП «Фоліант», 540 с.

References

Antonova T. (2007). Women and their «peaceful», «semi-peaceful» and «military» roles in the struggle against the OUN and the UPA. Ukrainian Liberation Movement . Lviv, No. 9, P. 138–146. (ukr)

Antonova T. (2007). Women in the Life of Roman Shukhevych, Chief Commander of the Ukrainian Insurgent Army. Ukrainian Liberation and Movement. Lviv, No. 10, P. 244–256. (ukr)

Antoniuk Ya. (2007). Activities of the OUN security service. Historical and local history publication. Lutsk: Volynska knyha, 176 p. (ukr)

Antoniuk Ya. (2013). SB OUN(B) in Volyn and Western Polissia (1946–1951). Lutsk: Nadstyyra: Kliushi, 228 p. (ukr)

Burds Dzh. (2006). Soviet Agents: Essays on the History of the USSR in the Postwar Years (1944–1948). Moscow; New York: Sovremennaia istoriia, 296 p. (rus)

Viedienieiev D., Shevshenko S. (2001). Ukrainian Solovki. Kyiv: Eksob, 206 p. (ukr)

Halasa V. (2005). Our life and struggle. Memories. Lviv: MS, 272 p. (ukr)

Hinda V., Faizulin Ya. (2015). Women were given a glass of water per day. Ukraine in the fire of the last century. Figures, facts, versions. Kharkiv: Family Leisure Club, P. 335–341. (ukr)

Hrytsak Ya. (2013). Foreword. Unusual fates of ordinary women: an oral history of the twentieth century. Lviv: Publishing house of Lviv Polytechnic, P. 9–28. (ukr)

Hrytskiv R. (2007). Publishing activities of the underground. Ukrainian Insurgent Army. History of the Unconquered. Lviv: Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu, P. 212–227. (ukr)

Demyan H. (2000). Banderites. Kyiv: Ukrayinska Vydavnysha Spilka, Kn. 1, 128 p. (ukr)

Derevyanyi I. (2007). Women in the liberation struggle. Ukrainian Insurgent Army. History of the unconquered. Lviv: Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu, P. 204–211. (ukr)

Derevyanyi I. (2007). Ukrainian Red Cross. Ukrainian Rebel Army. History of the Unconquered. Lviv: Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu, P. 104–111. (ukr)

Dmytruk V. H. (2007). They Fought for Freedom of Ukraine. Lutsk: Volynska Oblasna Drukarnia, 1072 p. (ukr)

Ilkiv O. (2005). The Commander Roman Shukhevych and women. Roman Shukhevych against the background of the warring Ukraine. Compiled by Shtokalo V., Ternopil: Ideia i Chyn Ukrayiny, P. 247–251. (ukr)

Kis O. (2009). Women's experiences in the national liberation struggles of the 1940s and 50s in western Ukrainian lands. East-West: An Historical and Cultural Collection. Kharkiv, Vol. 13–14, P. 101–125. (ukr)

Kis O. (2016). National Liberation Competitions as Testing the Limits of Traditional Femininity: Women's Experiences in the National Underground 1940s–50s. Ethnic History of the Peoples of Europe . Issue 48, P. 61–78. (ukr)

Kovalshuk V. M. (2006). Activities of OUN(b) and Underground of UPA in Volyn and South Polissia (1941–1944). Chronicle of the UPA. Library. Toronto; Lviv: Litopys UPA, Vol. 7, 497 p. (ukr)

Kuzhil U. (1996). Scientificity of Dialectical Materialism. Litopys UPA. Toronto; Lviv: Litopys UPA, Vol. 24, P. 464–474. (ukr)

Kuk V. (2005) Foreword. Halasa V. Our lives and struggles. Memories. Lviv: MS, P. 5–10. (ukr)

Litopys UPA (1993). Toronto; Lviv, T. 23, Vol. 1, 477 p. (ukr)

Lushkiv. V. (2013). Interview. Unusual fates of ordinary women: an oral history of the twentieth century. Lviv: Publishing house of Lviv Polytechnic, P. 246–283. (ukr)

Onyshko L. (2007). "The sun was smiling at us through the rusty bars...": Kateryna Zarytska in the Ukrainian national liberation movement. Lviv; Toronto: Litopys UPA, Serii Biblioteka, T. 8, 912 p. (ukr)

Onyshko L. (2005). Kateryna Zarytska. Youth Nationalist Congress. Gender Advice and Information Agency. The line of greatest resistance. Sumy, P. 28–35. (ukr)

Onyshko L. (2004). The role of women in the Ukrainian national liberation movement of the mid-20th century. Ukrainian liberation movement. Lviv, No 3, P. 30 – 38. (ukr)

Pankiv M. (2001). Vira, Nadiia, Liubov: Memories of Women. Warsaw: Ukrayinskyi arkhiv, T. 1, 426 p. (ukr)

Savshyn M. (1995). A Thousand Roads (Memories). Litopys UPA. Biblioteka. Toronto; Lviv: Litopys UPA, T. 28, 591 p. (ukr)

Starodubets H. (2008). The genesis of Ukrainian insurgent underground. Ternopil: Editorial Ofiice «Pidruchnyky i Posibnyky», 464 p. (ukr)

Stasiuk O. (2006). Publishing and propaganda activities of the OUN (1941–1953). Lviv: Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu, Instytut ukrajinoznavstva im. I. Kryp'yakevysha, 384 p. (ukr)

Where the battle for freedom is (Memories of Kurinnyi of the UPA Maksym Skorupskyi – Maks) (1992). Kyiv: Olena Teliha Editorial Office, 351 p. (ukr)

UPA: The memories, documents (2016). Kyiv: Foliant, 540 p. (ukr)

Trofymovych L.
FROM THE HISTORY OF WOMEN'S PARTICIPATION IN THE
UKRAINIAN INSURGENCY (MID-1940S-EARLY 1950S)

The article explains the reasons, specifics, and forms of participation of Ukrainian women in the underground insurgency in the specified chronological timeframe. Bearing in mind that men were the first victims of the Soviet mobilization and repression of the Stalinist regime, the Ukrainian Insurgent Army at the turn of 1944 and 1945 made a radical change in tactics: it switched from male to female recruitment. With the widespread recruitment of women, the insurgent movement became truly mass-minded. The article characterizes the various functions that women performed in the network of the Ukrainian Nationalists Organization and the Ukrainian Insurgent Army. First of all, it is about their active participation in the medical service, in particular in the activities of the Ukrainian Red Cross, which was responsible for taking care of the sick and wounded UPA soldiers, to recruit qualified physicians, supply and produce medicines, equip hospitals and sanitary bunkers, hold training schools for medical novices and UPA soldiers, and prepare methodological manuals. Women's work has made a significant contribution to the current history of propaganda activities. The instructions of the military command recommended that the healthiest and most experienced women be placed in this field of work. The propaganda work was extremely dangerous for women, especially after the return of the Soviet regime, because its execution posed a real threat not only to them, but also to their families. An important function of the female insurgents was their involvement in the communication service. Considering that women were under less suspicion in the Soviet state security services than men, and in addition, a lot of the latter were involved in the forced mobilization of the Red Army, since 1944 women were actively recruited to work in the Ukrainian security services, as well as being appointed to the positions of chiefs of the security service of the district command. It should be noted that women's involvement in reconnaissance activities was higher than that of men. Some women held responsible positions: they were medics, propagandists, editors of OUN and UPA publications, authors of ideological works, books, insurgency-themed stories, communicators, couriers, scouts, informers of the Security Service of the OUN, and supply managers. Often women took an active part in combat operations, demonstrated their bravery, heroism, self-sacrifice, and died for the future of independent Ukraine.

Keywords: insurgency, woman, medicine, propagandist activity, liaison, scout, courier, informer.